

**Софийски университет
„Свети Климент Охридски”
Исторически факултет
Катедра Археология**

Иван Димитров Вълчев

Извънградските светилища в римската

провинция Тракия

(I-IV век)

Автореферат

на дисертация за присъждане на
образователната и научна степен „Доктор”

Научен ръководител:

Доц. д-р Костадин Рабаджиев

Рецензенти:

проф. дин Людмил Гетов

доц. д-р Тотко Стоянов

София

2011

Извънградските светилища
в римската провинция Тракия (I-IV в.)

Увод:

Историография:

В Увода на дисертацията е направен историографски преглед на наличната към момента литература по въпросите на извънградските светилища в Тракия. Изследванията са разгледани в последователността първични публикации, корпуси на паметници, свързани с религията на римска Тракия, интерпретативни изследвания.

Към днешна дата археологически проучени, цялостно или само сондажно, са малък брой светилища – 28, а публикуваните са едва 17. С пълна публикация на открития материал не разполагаме за нито един култов обект. Сравнително пълно са обнародвани материалите само от две светилища – край градовете Перник и Сливница.

Като цяло изследванията се характеризират с известна едностранчивост: внимание е отделено най-вече на оброчните плочки, статуетките и на различните паметници с надписи, докато т. нар. масов материал често остава извън вниманието на изследователите. Рядко са правени опити за по-пълна интерпретация на откритите артефакти и за поставяне на конкретен култ в по-широк контекст.

Въпреки известната разпокъсаност и едностранчивост на публикациите по проблемите на светилищата в Тракия, те представляват една солидна основа, на която стъпва настоящето изследване.

Териториален и хронологически обхват:

В Увода са аргументирани териториалният и хронологическият обхват на дисертацията. В териториално отношение е обхваната цялата провинция Тракия в границите ѝ от времето на късните Антонини, т.е. преди преминаването на Никополис ад Иструм и Марцианопол, заедно с

градските им територии, към провинция Долна Мизия. Хронологическият диапазон включва времето от средата на I в. до края на IV в. и е съобразен най-вече с развитието на самите култови обекти. През посочения период настъпват значителни промени в площта на провинция Тракия, но те не оказват особено влияние върху религиозния живот в разглежданите земи и не са аргумент в полза на идеята за внасяне на корекции в териториалния обхват на изследването.

Цел и задачи:

Цел на дисертацията е проучване на извънградските светилища в провинция Тракия и посредством това изясняване на тенденциите и етапите в развитието на религиозните вярвания и идеи в тракийските земи за периода от средата на I до края на IV в. Така формулираната цел определя и поставените задачи: изясняване на принципите за разполагане на култовите места в географски и топографски аспект, както и на мястото им в локалните селищни системи; изясняване на устройството и архитектурата на светилищата; характеристика на отделните култове, проследяване на пътищата и начините на проникването и налагането им, както и на взаимовръзките град – хинтерланд; изясняване на хронологията на светилищата в Тракия.

Дефиниция на понятието „извънградски светилища“:

Терминът „извънградски светилища“ не е популярен в българската научна литература. Той е заимстван от английския термин *Extra-urban Sanctuaries* и от френския *sanctuaires extra-urbains*, използвани широко за характеризиране на култови обекти както в източните, така и в западните римски провинции. В дисертацията са включени всички светилища, разположени извън границите на селища с градски статут. В голямото си мнозинство те се явяват локални селски светилища, но част от тях са в пределите на вилни комплекси, в селища със статут на пътни станции и

тържища или военни лагери и поради това е предпочетена по-широката дефиниция „извънградски“.

Критерии за идентифициране на археологически обекти като светилища:

Избраните критерии за разпознаване на светилищата са обособени в три групи:

1. Елементи на устройството и обособяването на свещеното пространство: природни феномени, граници, архитектура.
2. Присъствие на божеството: култово изображение, олтар, огнище.
3. Ритуали и оброчни дарове: релефи, колони, друг вид вотиви, утилитарни предмети с вторична вотивна функция, животински кости.

Характеризирането на даден археологически обект като светилище въз основа само на един от изброените критерии не винаги е достатъчно сигурно и към интерпретацията на всеки отделен обект трябва да се подхожда индивидуално, като се отчитат максимален брой критерии.

Глава I. Местоположение на извънградските светилища в Тракия:

Местоположението на светилищата е в пряка зависимост както от изискванията на почитания в тях култ и функциите на божеството, така и от конкретните нужди и възможности на адептите на този култ. В *Първа глава* местоположението на култовите обекти е анализирано въз основа на три класификационни принципа: географско местоположение, топографски особености и място в селищната система.

Географско местоположение и разпространение:

Картирането на светилищата в Тракия показва, че те са разположени предимно в равнинните райони на провинцията, най-често изтеглени към периферните им части и ситуирани в полите на възвишения или планини. Тези наблюдения се отнасят особено за култовите обекти в

Горнотракийската низина и земите източно от нея до Черно море, поделени основно между градските територии на Филипопол, Августа Траяна и Анхиало. По-разнообразно е местоположението на светилищата в териториите на Никополис ад Иструм и най-вече на Марцианопол, където не са регистрирани подобни особености. Прави впечатление групирането на култовите обекти главно по протежение на основните пътни магистрали – Диагоналния път от Сингидунум през Сердика – Филипопол – Хадрианопол за Мала Азия, както и разклонението на този път от Карасура през Августа Траяна и Кабиле за Анхиало. В градските територии на Сердика и Пауталия светилищата следват трасетата на пътищата с локално значение, каквито са пътят по долината на р. Искър към Долна Мизия, пътищата по долината на р. Струма за Егейското крайбрежие и пътят от Пауталия през Германия за Филипопол.

При картирането на светилищата се очертаха доста обширни „бели петна” както в равнинните, така и в полупланинските и планинските райони на провинцията. Такива зони са северните части от градската територия на Филипопол; земите между пътищата Карасура-Хадрианопол, Карасура-Августа Траяна-Кабиле-Анхиало, брегът на Черно море и планинските масиви на Странджа и Сакар; северозападните части от градската територия на Пауталия – Пернишко, Трънско и Брезнишко. Посочените региони се характеризират с развита селищна мрежа през римската епоха и явно описаната картина не е резултат от гъстотата на обитаване. Най-вероятно тези „бели петна” са резултат от състоянието на проучванията и най-вече от наличието на методически слабости и на липсата на ясни критерии при разпознаването на конкретен археологически обект като светилище. Тази хипотеза намира потвърждение в няколко, към момента по-скоро единични случаи, като ямните комплекси при Малко Тръново, Гледачево и Крепост, както и регистрираните край Сатовча структури. Вероятно населението в тези

региони запазва традиционните си обредни практики и остава съвсем слабо повлияно от античната култура, поне по отношение на религията.

Топографски особености на местоположението:

Топографията на култовите обекти се отличава със своето многообразие. Светилища са изградени както в равни и открити местности, така и в местности със силно пресечен терен, върху селищни могили, на естествени възвишения и на планински върхове. Съвсем очаквано преобладават култовите обекти, разположени на възвишения, но техният процент не е толкова голям, както в други римски провинции като Галия например, където на хълмове са разположени 4/5 от регистрираните светилища. Причината за умишленото търсене на доминиращи в топографско отношение терени е наличието на видимост от/към светилището с цел землището на цялото населено място/ места, почитащи култа да бъде поставено под покровителството на божеството. Въпреки това светилищата рядко са ситуирани в най-високите части на възвишенията, често са изтеглени по-ниско от билата, но в непосредствена близост до тях, каквато е практиката и в други части на античния свят – Континентална Гърция и Британия например.

Като допълнителни елементи в топографията на светилищата са засвидетелствани скали, извори и пещери. Скалата не е сред водещите топографски елементи в устройството на извънградските светилища в римска Тракия. Сред малкото изключения са светилищата при Рояк и Сливница, а възможно и Брезово. При повечето светилища на върхове са регистрирани скални венци, но и там те не са задължителен елемент.

По-голям интерес представляват светилищата около извори – минерални или не. Посещаването и сакрализирането на водоизточници в тракийските земи е засвидетелствано най-рано от V в. пр. Хр. и продължава и през римската епоха. Новост за вековете след Христа е персонифицирането на божествата на изворите. Като такива са почитани

най-вече трите нимфи и Асклепий. Свещените извори често са разположени вътре в самия храм и в тях като оброчни дарове са хвърляни монети, накити и елементи на костюма, а вероятно и различни видове храна. Практикуваните в Тракия обреди намират съвсем точни паралели в един изключително широк географски ареал и в не по-малко широки хронологически граници и не се отличават с никакви особености.

Липсват преки сведения за съществуването на свещени дървета или гори в римска Тракия. Въпреки това въз основа на популярността на този тип култови обекти в целия античен свят трябва да приемем, че такива е имало и в тракийските земи. В подкрепа на тази идея може да бъде използван и Аполоновият епитет Алсенос от Южна Тракия, който Д. Дечев извежда от гръцката дума ἄλσος, означаваща гора или свещена горичка.

В пещера е разположено само едно светилище – край Новосел, Пловдивско. Повече примери има от тракийските земи в пределите на провинция Долна Мизия – Деветашката пещера, пещерите край Мадара, село Табачка, Русенско и Крета, Плевенско.

Анализът на местоположението на светилищата от гледна точка на топографските характеристики показва съществуването на две големи групи култови места: светилища около природни феномени и светилища, свързани с ежедневието на човека. Броят на обектите от първата група е сравнително малък и е характерен най-вече за светилищата на божества на водата и на божества с лечебни функции, каквито са трите нимфи и Асклепий. При тези светилища акцент са именно природните феномени, предимно извори и потоци, и местоположението им несъмнено е подбирано съвсем умишлено. За втората група – светилищата във всекидневната среда, водещ фактор при избора на местоположение е целенасочено търсената връзка със селищата и обитаваната територия. Последният факт намира израз както в разполагането на светилищата в рамките на селищата или в непосредствена близост до тях, така и във

видимостта от култовия обект към землищата на съседните им селищни единици.

Място на светилищата в селищната система:

Местоположението на светилищата спрямо останалите елементи на селищната мрежа – градове, села, пътни станции, тържища, вили – е резултат най-вече от конкретните нужди и възможности на адептите на даден култ, както и от характеристиките на самия култ. Несъмнено от съществено значение са географските особености и топографските характеристики на конкретните местности, но често те умишлено са подбирани според изискванията на извършваните там ритуални дейности.

Въз основа на местоположението на светилищата спрямо синхронни на тях селища (независимо села, тържища, пътни станции или други селищни форми) могат да бъдат обособени три големи групи култови обекти: светилища, изградени в границите на селища или непосредствено до тях; светилища, разположени в близост до синхронни селища, но отдалечени на известно разстояние; светилища, отдалечени от селища и явяващи се самостоятелни елементи на локалните селищни системи. Поради по-особените характеристики на вилите като селищни единици, в отделна група са обособени светилищата, функциониращи към тях.

В границите на синхронни селища или непосредствено до тях са разположени 31 светилища. Малкото точно локализирани в пределите на селището обекти се намират в периферията на последното. Въз основа на това би могло да се допусне, че светилищата са по-късни от селищата и те са възникнали за да обслужват духовните нужди на вече разрасналите се селищни единици, а не обратното – селището да се е развило постепенно около култов център. Запазените посвещения в светилищата при Зелениково, Шишманци, Виден и Крън недвусмислено насочват към малки култови средища с локално значение, т. е. те са обслужвали само населението на селото, към което спадат.

Разделянето на светилищата, разположени извън чертите на синхронни селища, на две отделни групи – светилища край селища и светилища, отдалечени от селища, е много условно. Теоретичното разработване на критерии, въз основа на които ясно да бъдат обособени двете предложени групи е невъзможно към днешна дата. Причините за това са не само в състоянието на проучванията, а най-вече в значителните разлики в структурата на селищната мрежа в отделните райони на Тракия.

Край селища от римската епоха са функционирали общо 15 светилища. При тях не се наблюдават особености в топографията и устройството им, няма константни изисквания към местоположението или отстоянието им от синхронните им селищни структури. Светилищата, подобно на тези от предходната група, са изпълнявали функциите на култови центрове на конкретните селища. Разполагането им на известно разстояние от селищата често е поради умишлено подбираното доминиращо в топографско отношение местоположение и доста по-рядко са търсени природни феномени.

Светилищата, разположени на значително разстояние от останалите компоненти на селищната мрежа, са 29 на брой. Те вероятно изпълняват по-различна роля в религиозния живот на населението. Разстоянието до тях показва, че общуването с почитаните там божества не е всекидневие, а е ставало на определени празници или по конкретен повод. Наличният изворов материал не позволява тази периодичност да бъде обособена по-ясно, но съществуването ѝ трудно може да бъде оборено. Това важи с особена сила за планинските светилища, които са почти недостъпни през зимните месеци и обредните действия там са извършвани през топлите сезони.

Известни са само две светилища, явяващи се част от комплекса на вилни имения от римската епоха – Чаталка и Каснаково. Броят на частните култови места, функциониращи към вили, несъмнено е по-голям, но на

този етап археологическите проучвания предоставят данни само за посочените две светилища.

Изводи:

Мнозинството светилища са разположени в чертите, непосредствено до или отдалечени на незначително разстояние, от синхронни селищни единици независимо от техния статут. Тези култови обекти задоволяват всекидневните религиозни нужди на населението и именно поради това са ситуирани в непосредствената обитавана среда. В резултат от това тези светилища са предимно малки локални религиозни средища, ползващи се с ограничена популярност. Посочените факти от своя страна дават отражение и върху топографията на светилищата, която често не се отличава с никакви особености. Същевременно в много случаи съвсем умишлено е подбирано доминиращо в топографски аспект местоположение с добра видимост от/ към землището на селата с цел те да бъдат поставени под прякото наблюдение и закрилата на божеството. С различни функции са светилищата, отдалечени от селища. Топографските им особености често включват изявен природен феномен – извор, поток, скала, пещера, планински връх. Природните феномени, явни свидетелства на хиерофании, са водещите причини за широката популярност на тези светилища. Най-добрите примери в това отношение са асклепионите край изворите при Баткун и Глава Панега.

Глава II. Устройство и архитектура на извънградските светилища в Тракия:

Дългогодишните проучвания на светилищата в гръцкия и римския свят разкриват много от характеристиките на тяхната пространствена организация и архитектурно оформление. Изобилният изворов материал категорично свидетелства за наличието на няколко задължителни елемента в устройството им, присъстващи независимо от местоположението,

мащаба и популярността на култовото място. Такива са маркирано свещено пространство (теменос), олтар или олтари, а в повечето светилища са регистрирани един или няколко храма. Същите елементи са засвидетелствани и в светилищата в Тракия, но нито един от тях не се явява задължителен.

Свещено пространство (теменос):

От прегледа на известните данни за маркирането на свещеното пространство се налага изводът, че то по-скоро е изключение при светилищата в равнинните и предпланинските райони. Единственият сигурен пример е в светилището на Асклепий Кейладеенос при Перник. Регистрираните стени при светилищата до Брезово, Нови хан и Кирилово е възможно да са изпълнявали ролята на крепостни или подпорни стени, а функцията им на периболос, ограждащ теменоса, да е вторична. При мнозинството от обектите проучванията са съсредоточени единствено около храма в светилището и не са проучени по-значителни площи, поради което е възможно да се допусне, че свещеното пространство е маркирано по някакъв начин. В значителна степен по-ясен е проблемът за оформянето на теменоса в топографски обособената група на планинските светилища, особено на тези в Родопите. Ограждането на свещеното пространство при тях датира още от късната бронзова епоха (XIV–XII в. пр. Хр.), продължава през цялата желязна епоха и е засвидетелствано и през римската епоха.

Олтар:

Най-същественният елемент в устройството на едно светилище е олтарът. В тракийските светилища са засвидетелствани два типа олтари – монументални церемониални олтари и монолитни олтари. Данните за монументалните олтари в тракийските светилища са малко на брой. Археологически засвидетелстван е само един (в Перник), а съществуването на още няколко подобни съоръжения е доказано по епиграфски път

(Сливница, Хисаря, Яворово, Бургас). Прегледът на сведенията за монументалните олтари в извънградските светилища показва, че появата и разпространението им се дължат по-скоро на мода, прокарана от видни представители на местната тракийска или на муниципалната аристокрация в провинцията.

Храм:

В почти всички археологически проучени светилища са разкрити изцяло или частично сгради с различна планировка, архитектурна декорация и използвани строителни материали. Общото при всички тях е, че оброчните дарове са открити или в самите сгради или непосредствено около тях, където са били изхвърлени при разрушаването на светилището. Как трябва да бъдат интерпретирани тези сгради – като храмове на почитаното в светилището божество/ божества или като места за съхраняване на даровете на адептите? Ако изхождаме от класическите представи за храм, силно повлияни от монументалните съоръжения в Континентална Гърция, Мала Азия и Италия трудно бихме открили „храмове” в светилищата в Тракия. Плановата схема, архитектурната декорация и устройството на храмовете в тракийските светилища са резултат както от материалните възможности на общността, почитаща и поддържаща съответното култово място, така и от нуждите на тракийските религиозни практики. Оскъдните данни за ритуалите, извършвани в светилищата, не позволяват да се изяснят конкретно функциите на разкопаните сгради, но те определено трябва да бъдат интерпретирани като храмове.

Въз основа на плана на храмовете са обособени две основни групи съоръжения: храмове с правоъгълен план и храмове с кръгъл план. Разкритата сграда с кръгъл план е само една (в Караново), а интерпретацията ѝ като храм, макар и напълно приемлива, не е сигурна,

поради което в дисертацията основно внимание е отделено на храмовете с правоъгълен план.

Като основен критерий при определянето на типовете храмовете с правоъгълен план е избран броят на помещенията. Тип I включва едностранствените храмове с правоъгълен план, а тип II – двустранствените храмове с правоъгълен план. Според наличието или отсъствието на допълнителни елементи, архитектурно-пластична декорация и добавянето на апсида, са разграничени по три варианта на всеки тип: I.A. – Едностранствени храмове с правоъгълен план без архитектурно-пластична декорация; I.B. Едностранствени храмове с правоъгълен план и архитектурно-пластична декорация; I.C. Едностранствени храмове с правоъгълен план и апсида на едната къса страна; II.A. Двустранствени храмове с правоъгълен план без архитектурно-пластична декорация; II.B. Двустранствени храмове с правоъгълен план и архитектурно-пластична декорация; II.C. Двустранствени храмове с правоъгълен план и апсида на едната къса страна.

Очаквано сред храмовете преобладават сградите със сравнително опростена планировка и без архитектурно-пластична декорация, често градени от ломени камъни, споявани с глина, рядко с хоросан, а употребата на тухли е спорадична (типове I.A. и II.A.). Такива са 15 от общо 25 включени в изследването храмови постройки. Вероятно те представят обичайния за светилищата храм. Към типологията на античните храмове, и то към сравнително простия тип на храма в анти и четириколонния простил, могат да бъдат отнесени само три сгради – храмът в светилището при Перник и сгради А и В от светилището при Копиловци. Вероятно броят им е значително по-голям, както може да се заключи от случайните находки на архитектурни фрагменти в част от светилищата, но те все още не са проучени. Вероятно храмовете в

светилищата към пътните станции или военните лагери, и разположените край тях цивилни селища (Кабиле), също са изградени според принципите на античната архитектурна традиция, но самите светилища не са локализирани и разкопани.

Ориентацията на храмовете не следва никакви строго установени принципи. Често тя е съобразявана с конфигурацията на терена или наличието на някакви природни дадености. Най-голям брой от проучените сгради са с ориентация изток-запад, но входовете им са разположени на различни стени. Следващата по брой група е тази на храмовете с ориентация на надлъжната ос в посока север-юг. Входовете на всички са ориентирани на юг.

Непрецизните и твърде общи датировки в почти всички случаи не позволяват да се проследи евентуално развитие на храмовете в хронологическо отношение. Въпреки това появата на различните типове съоръжения е сравнително синхронна, доколкото може да се заключи от наличните публикации.

Изключително оскъдни са податките за вътрешната декорация и устройството на храмовете. Основна им функция е да подслоняват култовата статуя на почитаното божество (божества), но данните в тази насока също са много малко. Наличието на монументални култови статуи е засвидетелствано в светилищата при Копиловци, Баткун и Бабяк, но в нито едно от тях няма разкрити постаменти в храмовете, върху които да бъдат поставяни тежките мраморни изображения на божествата. Съществуването на подобни паметници в други светилища е засвидетелствано по епиграфски път. Поръчването и изработването на значителна по размери мраморна или бронзова статуя е свързано със значителни средства, поради което вероятно в по-малките светилища като централно култово изображение е използван някой от откритите големи релефи.

Сведенията за храмове в светилищата от предримската епоха са изключително оскъдни и говорят за непопулярността на подобен тип съоръжения в устройството на култовите места. Въз основа на наличните към момента данни се налага изводът, че храмът като самостоятелна сграда, явяваща се център в устройството на светилищата, се появява с налагането на римската власт в тракийските земи (по-скоро след края на I – началото на II в. сл. Хр.). Това става вследствие на промените в религиозните обреди и практики и новите изисквания на култа, свързани с поставянето на статуарен или релефен образ на почитаното божество, както и с възникналата нужда от съхраняването на новия вид оброчни паметници – плочки, статуетки, вотивни колони и т. н.

Единственият цялостно проучен комплекс на извънградско светилище в Тракия е този на светилището на Асклепий Кейладеенос при Перник. Ясната планова схема на комплекса и близостта му до класическите архитектурни схеми поставят въпроса дали то представя обичайната планова схема и устройство на извънградско светилище или е по-скоро изключение? Примерите на култови комплекси, изградени в тази планова схема, са сравнително малко от тракийските земи. Най-близко като характеристики е светилището край Телериг в Южна Добруджа. Като паралели могат да бъдат привлечени два храма от Сердика, както и храмът на Фортуна в Ескус. Въпреки известната популярност на храмовите комплекси с перистилен двор, на този етап на проучванията по-вероятно е светилището при Перник да представлява частен случай. За останалите светилища в Тракия, макар и не изцяло проучени, няма никакви сигурни доказателства за подобно архитектурно оформление. Разкритите сгради са самостоятелни, без връзка с някакви други съоръжения или конструкции. Като основен аргумент в подкрепа на предположението, че светилището при Перник не представя обичайна за тракийските земи планова схема и устройство, е фактът, че оброчните паметници са открити покрай

оградните стени на теменоса и навесите при тях. Ако допуснем съществуването на подобни конструкции и при другите светилища, би трябвало да очакваме, че и там оброчните дарове ще са поставяни извън храмовата сграда. Противно на това при всички светилища даровете са открити именно в сградата, която трябва да бъде интерпретирана като храм. Такава е ситуацията и в значителни светилища като тези при Копиловци, Баткун и Глава Панега, където има данни и за други спомагателни сгради и съоръжения, оформящи комплекса на съответното светилище. Въпреки това статуетките и релефите са откривани само в централната сграда или непосредствено около нея. Явно практиките на поднасяне и съхраняване на даровете се различават и това може би се дължи именно на факта, че при мнозинството светилища няма така ясно оформен и ограден теменос с места за даровете, както е в светилището на Асклепий при Перник.

Изводи:

Като цяло не се наблюдава никаква задължителна или дори по-често срещана планова схема при устройството на светилищата. Архитектурният им облик е доста скромнен. Характерният за античните култови центрове ясно обособен теменос не е обичаен за тракийските земи. Наличието на монументални олтари е по-скоро изключение и почти всички примери (без Перник) са свързани с дейността на представители на местната тракийска или муниципална аристокрация. Най-често единствените монументални съоръжения са храмовете, но в много случаи дори и те не се отличават с външния си вид. Никъде не са засвидетелствани характерните за големите светилища в другите части на Империята допълнителни сгради като бани, стои, лечебници, помещения за поклонниците и т.н. Липсват и съоръжения като театри, площадки за представления и други. Отсъствието на тези елементи показва не само по-скромните материални възможности на тракийските светилища и поддържащите ги общности, но и липсата на

нужда от изграждането им. Явно дори големите култови средища като Баткун и Глава Панега не са привличали чак толкова големи тълпи поклонници, защото и при тях липсват обслужващи сгради и помещения за пренощуване на адептите от по-отдалечени места. Както категорично свидетелстват надписите, такива адепти е имало, но вероятно те са посещавали светилищата инцидентно и по здравословни причини, а не като част от по-значителен поток поклонници или пък по време на големи празници с надрегионално значение.

Влиянието на градовете и тяхната класическа антична култура е слабо доловимо в мнозинството светилища. Сравнително по-силно е то в разположените в близост до градовете светилища и в тези, намиращи се по протежението на главните пътни артерии като например светилищата при Копиловци, Перник, Сливница, възможно и Яворово. Към тях вероятно трябва да бъдат причислени и засвидетелстваните по косвен път светилища в пътните станции и в близост до военните лагери.

Устройството и архитектурата на извънградските светилища като цяло отговарят на възможностите и потребностите, материалните, религиозните и в известна степен естетическите възможности и потребности, на конкретната общност, която ги поддържа. Мнозинството от проучените светилища са култови центрове на едно или няколко села и отразяват именно културата на селското население в Тракия, а с това се обяснява и липсата на характерните за останалия античен свят елементи като обграден с периболос теменос и монументален жертвеник, както и скромното оформление и архитектура на храмовете.

Глава III. Култове, почитани в извънградските светилища в

Тракия:

В *Трета глава* е направен преглед на данните за почитаните в извънградските светилища култове. Светилищата са обособени в отделни групи въз основа на главното божество.

Преди анализа на конкретната информация е направен опит да бъдат изяснени ключови понятия като *синкретизъм* и *оброчен дар*. Разгледан е и въпросът за локалните епитети и тяхното значение.

Светилища на Аполон:

Светилищата на Аполон са групирани в източните части на провинция Тракия, най-вече в градските територии на Филипопол, Августа Траяна, Анхиало и Марцианопол. Западно от Филипопол е засвидетелствано само едно светилище – при Зелениград, Трънско, но то не е свързано с религиозните представи на местното население. Към това насочва употребеният епитет *Таденос*, засвидетелстван на още няколко места на Балканите. Анализът на отделните характеристики на култа – епитети, иконография, посветители, показва, че на преден план е изведена тракийската интерпретация на Аполон, изявена най-ясно в светилищата, играещи ролята на локални култови центрове и обвързани с конкретно селище като Виден, двете светилища при Крън, Кирилово. Като цяло преобладават паметниците, на които е изобразен Тракийският конник, а в не малък брой светилища изобщо отсъстват изображения на Аполон – Брезово, Изворово, Кирилово, Черковна, Манастир, Аврен. Влиянието на религията на градските центрове е сравнително слабо и се изразява най-вече в употребата на рядко срещани епитети като $\sigma\omega\tau\eta\rho$, $\sigma\acute{\omega}\zeta\omega\nu$, $\delta\epsilon\sigma\pi\acute{o}\tau\eta\varsigma$ и други. Хронологията на култа не е съвсем ясна. Най-ранните паметници датират едва от първата половина на I в. сл. Хр. и са свързани с

тракийския стратег Аполоний, син на Ептайкент. Вероятно те маркират първоначалните етапи от проникването на култа в тракийските земи.

Светилища на Асклепий:

Мнозинството асклепиони са разположени в земите западно от Филипопол, докато източно от него са локализирани само три светилища – в Хисаря, Карасура и Кабиле. Анализът на материалите позволява да бъдат обособени две групи култови обекти, наречени условно Западна и Източна. Западната група включва светилищата при Глава Панега, Сливница, Перник, Сапарева баня, Долни Пасарел, Баткун, Варвара и Новосел. Във всички тях Асклепий е синкретизиран с Тракийския конник. Почти навсякъде е характеризирани с локален епитет, а сред паметниците преобладават тези с изображения на Конника. Повечето от тях са отдалечени от синхронни селища и се явяват самостоятелен елемент на локалните селищни мрежи. Водещ фактор при избора на място за създаването на светилищата играят топографските и природните условия. Култовите обекти при Баткун, Варвара и Сапарева баня са разположени до извори, Глава Панега – на брега на езеро. За Сливница е предпочетен скален венец и карстов въртоп, а светилището при Новосел се намира в естествена пещера. Към източната група включвам три светилища – Хисаря, Карасура и Кабиле. Иконографията, епитетите и видът на паметниците от трите светилища показват гръцката интерпретация на Асклепий, без каквито и да било тракийски елементи в нея. Друга особеност е фактът, че светилищата са обвързани със значителни селищни структури. Това насочва към идеята за различния характер на Асклепиевия култ в Западна и в Източна Тракия и съответно към различни пътища на проникване и налагане. Популярността на Асклепий на запад се дължи на сливането на гръцкия здравеносен бог с местно божество от предримската епоха, докато култът в Източна Тракия е по-скоро привнесен отвън в чистия му гръцки вид.

Светилища на Тракийския конник:

Регистрираните светилища на Тракийския конник са най-многобройните в Тракия, но повечето от тях за известни само чрез случайни находки и наличната информация е много оскъдна. Вероятно в част от обектите е почитан синкретичен култ на Тракийския конник с Аполон или Асклепий. Светилищата са разположени най-вече в източните части на провинцията, докато в градските територии на Сердика и Пауталия са по-скоро изключения. Характеристиките на почитания култ трудно могат да бъдат изяснени поради фрагментираността на материала и съвсем малкия брой запазени надписи.

Светилища на Зевс и Хера:

Култът към Зевс и Хера намира разпространение основно в земите западно от Филипопол и в общи линии съвпада с популярността на Асклепиевия култ. Регистрираните светилища са основно в градските територии на Филипопол, Сердика и Пауталия, като в Сердикийската територия има светилища и северно от Хемус. В тези култови обекти е почитан както общ култ към Зевс и Хера, така и самостоятелен култ към Зевс или към Хера. Различията в култа в Западна и Източна Тракия са съществени. На първо място, в три от пет светилища на изток е почитан синкретичен култ – Зевс-Сабазий в Яворово и Караново и Зевс-Дионис в Малко Търново. В Туида е честван малоазийският Зевс Окконенос. На второ място е съвсем слабата популярност на Хера в земите източно от Филипополската територия. Тези факти насочват към идеята, че Зевсовият култ на изток има по-скоро частен характер и не се радва на особена популярност сред местното население. Съвсем различна е картината на запад. Многобройните светилища на Зевс и Хера свидетелстват за изключителната популярност на култа им. Именно техните култови обекти са най-многобройни. Значителна част от светилищата – Гаганица, Мездра, Караш, Туден, Долни Лозен, Нови хан,

Каменик, Байкалско, Радомир, Дюлево, Пловдив-Бозукова мандра, са изпълнявали функциите на локални култови средища за селищата, в които или край които се намират.

Пътищата на проникване на Зевс и Хера в Тракия не са ясни. Сведенията за почитането им датират още от предримската епоха и вероятно божествата се настаняват на мястото на тракийска двойка божества от предримската епоха. Именно на това се дължи изключителната им популярност във вековете след Христа.

Светилища на трите нимфи:

Мнозинството светилища на трите нимфи са разположени край минерални извори и са инкорпорирани в структурата на бански комплекси – Панчарево, Хисаря, Старозагорски минерални бани, Акве Калиде. Те представляват привнесен наготово в тракийските земи модел на баня с нимфеум към нея. Изключение са светилищата край Бурдапа (Огняново), представляващо локално селско светилище и комплексът на светилището край Каснаково, включено в пределите на вилно имение.

Светилищата на Дионис, Артемида, Сабазий, Митра и Арес са малко на брой. Те са свързани с конкретни групи население или са локален феномен и като цяло не свидетелстват за популярността на съответните култове в тракийска среда.

Като отделна група светилища са разгледани култовите обекти, разположени на планински върхове. Те се отличават от мнозинството извънградски светилища не само по топографските особености на терена, но най-вече по липсата на характерните за римската епоха вотивни дарове като оброчни плочки, колони, ари и плочи с надписи. Всички обекти са разположени на изявени върхове, които не винаги са най-високите в района, но са ясно обособени и с добра видимост. Топографските особености на терена предопределят и отдалечеността на тази група светилища от синхронни селищни структури. Това, както и трудният

достъп до тях, особено през зимните месеци, свидетелстват, че тези светилища са посещавани само по определени поводи (празници) и не обслужват всекидневните религиозни нужди на околното население. Устройството и извършваните обредни практики показват една значителна устойчивост и консервативност и на този етап на проучванията се налага впечатлението за почитане на култ (култове) с много генерализирани функции, обвързан(и), ако съдим по оброчните дарове, с почти всички аспекти на човешкия живот.

Изводи:

Направеният анализ на отделните култове показва наличието на значителни особености и различия между Източна и Западна Тракия. Съществуването им е регистрирано отдавна в нашата историография. Този факт е констатиран най-вече въз основа на паметниците на Тракийския конник, в които божеството е синкретизирано с Аполон или Асклепий. Това наблюдение намира много добро потвърждение в разпространението на светилищата. В западнотракийските земи не е регистрирано нито едно светилище, в което Тракийският конник да е почитан в синкретизъм с Аполон. Аполоновите светилища в Източна Тракия са многобройни. Те са разположени както в и край селища, така и отдалечени от синхронни селищни структури. Тракийската интерпретация на култа излиза съвсем ясно на преден план чрез иконографията на Тракийския конник и употребяваните локални епитети, производни от тракийски корени. Анализът на култа показва, че синкретизираният с Тракийския конник Аполон е почитан като покровител на конкретно селище или селища и в резултат на това божеството е натоварено с много генерализирани функции на покровител и защитник в най-общ смисъл на думата. Същевременно Асклепиевият култ е доста по-слабо разпространен източно от Филипопол, отколкото в земите западно от него. В трите светилища от Източна Тракия богът-лечител е почитан в своя чист гръко-римски аспект,

няма никакви данни за синкретизъм с Тракийския конник. В многобройните светилища в земите западно от Филипопол Асклепий винаги е почитан във връзка с Тракийския конник и е характеризирани с множество локални епитети. В Западна Тракия култът на Асклепий-конник е с различни характеристики от култа на Аполон-конник на Изток. Асклепиевите светилища са отдалечени от останалите елементи на селищната и пътната мрежа на провинцията и са ситуирани край природни феномени. Явно Асклепий не е възприеман като божество на конкретна общност и вероятно е почитан в един доста специализиран аспект – именно като бог-лечител, пряко обвързан с лековитата сила на водата. Не по-малко са и особеностите при култа на Зевс и Хера. Именно двете божества се налагат като водещи в Западна Тракия. Техните светилища често са разположени в или край селища, а посвещенията, направени от името на цели села и комархии показват, че те са почитани като божества-покровители на селското население. Разнообразните оброчни дарове също насочват към една доста обобщена и генерализирана представа за Зевс и Хера като закрилници и помощници в различни дейности и етапи на човешкия живот.

Като извод се налага мнението, че различията в Източна и Западна Тракия не са толкова по отношение на култа към Аполон и Асклепий, а към Аполон, от една страна, и Зевс и Хера, от друга. Вероятно именно последните две божества се явяват покровители на локалните общности, докато Асклепий, синкретизиран с Конника, в повечето случаи има по-специализирани функции на бог-лечител.

Глава IV. Хронология на извънградските светилища в Тракия:

Информацията за хронологията на извънградските светилища, анализирана в *Четвърта глава*, показва много малко примери на континуитет. Приемственост е регистрирана най-вече в светилищата

разположени на върхове в Родопите, както и в още няколко обекта, намиращи се в северното подножие на планината: Лозен, Крепост и Огняново. Нумизматичният материал от Родопските светилища рязко прекъсва в края на I в. пр. Хр. – началото на I в. сл. Хр., а следващите точно датирани материали са едва от втората половина на II в. Въпреки това не можем да говорим за едно повсеместно прекъсване на живота в светилищата, а по-скоро става въпрос за невъзможността да бъдат разпознати материалите от I – първата половина на II в. Предположението намира потвърждение в светилището при Баткун, в което липсват монети до самия край на III в., с късна дата е и мнозинството от останалите материали. Разполагаме обаче с няколко сигурни посвещения от самото начало на II в., които доказват не само функционирането на обекта, но и значителната му популярност, за да бъде направено в него посвещение за император Траян.

Сравнително малко са и светилищата, възникнали в първите десетилетия на римската власт в Тракия. С дата във втората половина на I – началото на II в. са култовите обекти при Баткун и Яворово и във все още нелокализираното селище Кейрпара в долината на Средна Места. Вероятно в началото на II в. започва функционирането и на комплекса край Копиловци.

Мнозинството извънградски светилища в тракийските земи възникват в периода втората четвърт на II – средата на III в., т.е. по времето на най-големия икономически и културен разцвет на провинция Тракия. Мнозинството от тези светилища са локални култови центрове и са изградени в пределите на, или непосредствено до, синхронни селищни структури и са резултат от стабилизирането и развитието на селищната мрежа в посочения период.

Не по-малко са проблемите около горната хронологическа граница на светилищата. В родната историография битова мнението за унищожаване

на култовите обекти по времето на император Константин I и синовете му, а откритите в светилищата монети, достигащи до самия край на IV – началото на V в., са интерпретирани като дарове от тайни привърженици на старата религия. Новите изследвания върху християнизацията на Римската империя като цяло, и на източните провинции в частност, показват запазването на езическите религиозни практики през целия IV в., а на места дори и през V и VI в. Съпоставянето на наличните археологически свидетелства от Тракия със сведенията от писмените извори и късноримското законодателство показва продължаването на функционирането на извънградските светилища в тракийските земи до края на IV – началото на V в. Унищожаването им е свързано с антиезическото законодателство на Теодосий I и синовете му и предприетите от държавата мерки за налагането на християнството като единствена религия в пределите на Империята.

Заключение:

Заключението обобщава данните от направените вече анализи и основната цел е да се представи една по-пълна картина на религиозния живот в тракийските земи за периода I–IV в. на основа материалите от извънградските светилища.

Приемственост и промени в светилищата:

Приемственост в ритуалите и практиките е засвидетелствана в сравнително малък брой обекти. Такива са най-вече планинските светилища, разположени на върхове, както и част от светилищата, изградени край свещени извори. В много от тях не настъпват значителни промени през римската епоха, но не са малко и тези, в които промените са съществени. Най-важната промяна е идентифицирането на местните божества с гръцки – Зевс и Хера, Аполон, Асклепий или трите нимфи за различните обекти. Елементите на приемственост са много повече в т. нар.

ямни светилища (както показва примерът с Крепост), но като цяло те останаха извън рамките на настоящата работа.

Елинизация/романизация на местните култове:

Проникването и налагането на гръцките божества в тракийска среда започва едва през I в. сл. Хр. Прави впечатление, че през този период са засвидетелствани именно култовете към Аполон, Асклепий и Хера – най-популярните божества в Тракия до края на IV в. Паметниците, свързани с изброените божества, са издигнати от представители на тракийската аристокрация. Именно те са лицата, разполагащи с нужните финансови средства за поставянето на монументални паметници и същевременно те са онези, имащи контакти с гръцките и римските религиозни представи.

Процесите на елинизация/ романизация придобиват по-ясен облик след средата на II в., т. е. по време на късните Антонини и Северите. Именно към това време е датиран голяма част от материала, произхождащ от светилищата. През втората половина на II в. мраморните или варовикови релефи стават масова форма на оброчен дар. Широко представени са статуетките и статуарните групи, увеличава се количеството на поднасяните като дарове накити и елементи на костюма, монети, керамика. Наред с обичайните изображения на Тракийския конник, в светилищата намират място и посвещения, на които божествата са представени в класическата им гръко-римска иконография. Засвидетелстваните поединично през предходния период гръцки функционални епитети, навлизат широко в посветителните формули, включително и в надписите на местното население.

Взаимовръзка град-светилище:

Сравнително малък брой светилища показват силни връзки с градската религия и култура, но при тях водеща е частната инициатива на гражданите. Такива са светилищата на Зевс и Хера при Копиловци, и на Дионис и на Артемида край Филипопол. Връзката на градовете с

останалите светилища в хинтерланда им е доста по-неясна. Тази връзка явно не е толкова в сферата на религиозните и културни влияния, колкото в упражняването на някакъв контрол от страна на градските власти.

По-добре осветени от наличните извори са връзките на отделни граждани или фамилии с големите светилища в хинтерланда. Трябва обаче да се подчертае, че става въпрос за индивидуални контакти, а не за някаква целенасочено провеждана политика от страна на властите. Макар и разпознаваеми в наличния материал тези индивидуални контакти оказват сравнително слабо влияние на развитието на конкретен култ, но от друга страна често се явяват много съществени за промяната на облика на даден култов обект.

Функции на извънградските светилища:

Функциите, които изпълняват култовите обекти в античния свят, са изключително разнообразни и рядко се свеждат само до религиозни.

Светилищата, разположени в или край различни селищни единици са обслужвали всекидневните религиозни нужди на местното население. Почитаното в тях божество (божества) е възприемано като покровител на конкретното селище или общност и употребата на локални епитети, изведени от топоними, подчертават именно този аспект на култа. Част от светилищата са свързани с конкретна група население, а не с цялата общност. Такива са най-вече митреумите. Светилищата, отдалечени на известно разстояние от околните им селища и най-вече светилищата на върхове са посещавани на определени празници или по конкретни поводи. Местоположението им често е подбирано специално и почти винаги е свързано с определен природен феномен – скали, планински върхове и най-вече извори. Тези особености вероятно отразяват определени характеристики на култа, но те засега остават неясни.

Ролята на светилищата в стопанския живот на Тракия е много неясна. Липсват преки сведения за владеенето на поземлени участъци от

светилищата. Единственият паметник, свидетелстващ за наличието на храмово земевладение, е надписът от Спинопара (Коньово, Кюстендилско), но той най-вероятно се отнася за земи на Асклепиевия храм в Пауталия.

Светилищата и религията на римска Тракия:

Поставянето на информацията от светилищата в контекста на цялостния религиозен живот в Тракия показва, че разликите между градския пантеон и пантеона на хинтерланда са не толкова в почитаните божества, колкото във формата на изява на култа. Безспорно наборът на почитаните в градските центрове божества е значително по-разнообразен, но в градовете на изток главен бог е Аполон, също както и селските райони. На запад водещи са култовете към Зевс и Хера и Асклепий. И все пак трябва да се подчертае, че това важи само за равнинните райони на Тракия и то за тези, в близост до самите градове и до трасетата на основните пътни магистрали. Различията в изявите на култовете между градовете и териториите им са огромни. Градските центрове следват тенденциите в развитието на религиозния живот в имперски мащаб. Изграждат нужните съоръжения и сгради, издържани в класически дух и също така организират съответните празници и състезания, съпровождащи религиозните церемонии. Същевременно религията на селското население е изключително консервативна и остава сравнително слабо повлияна от модните тенденции на епохата до самия край на IV в.

Извънградските светилища в Тракия и християнството:

След направения преглед на данните за разпространението на християнството в тракийските земи през IV в. се налага изводът, че то остава непопулярно в селска среда до самия край на столетието, когато езическите светилища са разрушени със сила по заповед на централната власт. Учудващо малко са примерите на приемственост между езически и християнски култови средища. Сигурните такива са в Караново и Крепост.

Непосредствено над или край големите светилища като тези при Баткун, Глава Панега, Сливница, Копиловци, Лозен и други не са регистрирани християнски храмове.

Автосправка за приносите на дисертационния труд:

1. Дисертацията представлява първи опит за събиране, анализиране и обобщаване на наличния изворов материал за извънградските светилища в римската провинция Тракия за периода I-IV в.
2. За първи път светилищата в Тракия са анализирани от гледна точка на местоположението им в топографски аспект и от гледна точка на мястото им в селищната система. Обяснена е функцията на природните феномени в религиозните вярвания. Култовите обекти са обособени в отделни категории въз основа на критерия „достъпност“, явяващ се основен при дефиниране на функционалните характеристики на светилищата.
3. Направен е опит да бъдат изяснени принципите за устройство и организация на светилищата и предопределящите ги религиозни нужди и изисквания.
4. Предложена е нова интерпретация на ролята на Асклепиевия култ в тракийската религия. Налага се изводът, че Асклепий не е възприеман като всебог, а запазва характеристиките си на здравеносно божество.
5. Обособени са две географски зони – източна и западна, отличаващи се по характеристиките на религиозните вярвания. На изток като основен бог-покровител е почитан Аполон, а на запад – Зевс и Хера.
6. На дискусия са поставени проблемите на хронологията на извънградските светилища и е предложена нова датировка на част от култовите обекти.
7. Поставени на дискусия и в значителна степен изяснени са въпросите за приемствеността и промените в светилищата от I хил. пр. Хр. и тези от I-IV в. сл. Хр.; за елинизацията/романизацията на местните култове и за проникването в тракийска среда на елински

божества; за взаимовръзката между градовете и светилищата; разгледани са отделни проблеми на християнизацията на тракийските земи през IV в.

Списък на публикациите по темата на дисертацията:

1. Бележки към светилището на Зевс Збелсурд при с. Големо село, Дупнишко. В: *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*. Sofia 2010, с. 199-206.
2. Религиозният живот в античното селище под съвременния град Хисаря. (2009 г.). Предадена за печат в Сборник в памет на акад. Д. П. Димитров. 15 стр.
3. Антиезическа кампания в диоцеза Дакия през 330-331 г.? В: *Collegium Historicum*. Т. I. София 2011, с. 348-357.
4. Свещените извори в римска Тракия. (2011 г.). Под печат в Годишник на *Collegium Historicum*. Том II. 19 стр.